УДК 398

З.М. Брусько

ТАТАР ДАСТАННАРЫНДА ЭТНИК ЙОЛАЛАР ЧАГЫЛЫШЫ

Статья посвящена исследованию темы отражения этнических обрядов в татарских дастанах. Дастаны представляют собой яркий образец народного творчества, в котором содержится богатый материал по истории, духовной и материальной культуре народа. Обращение к данной теме обусловлено стремлением выявить типологические мотивы этнического характера в сюжетной линии произведений, раскрыть их идейно-эстетические, функционально-семантические особенности. Одной из основных задач исследования заключается в том, чтобы определить, что эпос как жанр взаимосвязан с обрядовым фольклором. Эпос и традиции тесно переплетены. Эпос дает возможность демонстрировать традиционные представления и мировоззренческие взгляды народа. Обращение к типологическим мотивам на примере отдельно взятых дастанов («Кузы Курпяч и Баян-Сылу», «Тахир и Зухра», «Туляк и Сусылу» и др) позволяет автору сделать вывод об их значимости и актуальности и в современной обрядовой жизни татар.

Ключевые слова: татарский, обряд, поверье, эпос, дастан, мотив.

The article is devoted to study of reflection of ethnic rituals in Tatar dastans. Dastans are vivid example of folk art, which contains rich material on the history, spiritual and material culture of the people. Referring to this topic is determined by the desire to identify typological motifs of an ethnic nature in the storyline of works, to reveal their ideological aesthetic, functional and semantic features. One of the main objectives of the study is to determine that the epic as a genre grew out of ritual folklore. Epic and traditions are closely intertwined. Epic provides an opportunity to demonstrate the traditional ideas and worldviews of the people. Reffering to typological motifs on the example of individual dastans («Kuzy Kurpyach and Bayan-Sylu», «Takhir and Zukhra», «Tulyak and Susylu») allows the author to draw a conclusion about their significance in the modern ritual life of the Tatars.

Keywords: Tatar, rite, belief, epic, dastan, motive.

Халыкның көнкүреше, йола-ышанулары, гореф-гадәтләре – гасырлар буе яшәп һәм башкарылып килә торган күренешләр. Буыннан-буынга тапшырылып, алар халыкның этник күрсәткече булырдай төс алганнар һәм формалашканнар. Халык ядкярләренең әлеге өлкәсен өйрәнү гаять кызыклы һәм еш кына әлеге эзләнүләр йола иҗатының яңа үзенчәлекләрен ачарга, аның семантикасы, функциональ кыры, килеп чыгышы мәсъәләләрен ачыкларга ярдәм итәләр. Йола традициясенең аерым күренешләрен чагылдырган материал халык иҗатының башка жанрларында, шул исәптән, дастаннарда, әкиятләрдә, мәкаль-әйтемнәрдә, тарихи җырларда һ.б. сакланып калган. Без исә игътибарыбызны дастаннарга, төгәлрәк әйтсәк, аларда телгә алынган, бүгенге көндә дә билгеле кайбер йола-гадәтләргә, ышануларга, фольклор мотивларына юнәлтүне максат итеп куйдык. Бу нисбәттән фольк-

лорчы Б.Н. Путиловның эпос жанрына карата әйтелгән сүзләрен китерү урынлы булыр: «Эпос – халык мәдәниятенең аерылгысыз өлеше, шушы мәдәниятнең табигый казанышы, халыкның тарихи тәҗрибәсен, карашларын, идеалларын, көнкүреш традицияләрен чагылдыручы ядкяр» (мәкалә авторы тәрҗемәсе) [Путилов 1988, с. 4] Шул ук вакытта галим эпик әсәрләр беркайчан да дөреслеккә туры килеп бетми, чөнки алар эпик күзаллау призмасы аша үткәрелә, шул нәтиҗәдә билгеле үзгәрешләр кичерә, дигән фикерне дә җиткерә [Путилов, 1974, с. 81]. Әлбәттә, жанр таләпләрен, иҗат ителү чорын исәпкә алып, дастаннарда сурәтләнгән эш-гамәлләрнең, вакыйгаларның күпмедер дәрәҗәдә күпертелгәнлеген, чынбарлыктан ераклаштырылганлыгын күзаллавы кыен түгел. Ләкин әлеге әсәрләрдә йола, гореф-гадәт күренешләренең телгә алынуы ук игътибарга лаек һәм бу – аларның борынгылыгын, традиционлыгын һәм әһәмиятен күрсәтә торган дәлил. Эпос жанры башлангычының нәкъ менә йола иҗатына барып тоташуы күренекле галимнәрнең хезмәтләрендә дә ассызыклана [Бакиров, б. 111; Закирова, с. 32–35; Мухаметзянова, Миннуллин, с. 5–11].

Сүзне күп кенә төрки халыкларның билгеле эпик әсәрләрендә, шул исәптән, татар дастаннарында да урын алган баласызлык мотивыннан башлыйк. «Ләйлә вә Мәҗнүн», «Фәрһад вә Ширин», «Таһир белән Зөһрә» һ.б. дастанарда әлеге мотив әсәр сюжетында бик зур роль уйный. Әсәр геройларының балалары булмау сәбәпле бик нык кайгыруы, дога белән Аллаһка мөрәҗәгать итеп бала соравы һәм Хак Тәгаләнең аларга ярдәмгә килүе – балалы итү күренеше әлеге әсәрләрдә алга таба сөйләнәчәк вакыйгаларның башы булып тора.

Эпоста нәсел дәвамчысын төрле потлардан, әүлияләрдән, башка илаһи көчләрдән сорау – бик борынгы эпик мотив. Мәҗүсият чорыннан ук килгән, ягъни архаик чорларга ук барып тоташкан дастаннарда ул шактый зур урын били. Ихтыяҗны канәгатьләндерүне сорап төрле табигать көчләренә мөрәҗәгать итү мотивына корылган архаик эпостан аермалы буларак, бу күренеш татар дастаннарында ярдәм сорап Аллаһка мөрәҗәгать итү мотивы белән алышына. Бу турыда дастан жанрын тирәнтен өйрәнгән галимә Л.Х. Мөхәммәтҗанова болай дип яза: «Бу – тормыш-көнкүреш шартлары үзгәрү нәтиҗәсендә соңгырак чор эпосында борынгы эпик мотивларның да билгеле бер эволюция кичерүе, эпик чикләнгәнлекнең башка калыпка күчүе нәтиҗәсе. Әлеге әсәрләрдә бу үзгәрешләр табигый төс алган, ислам чоры ядкярендә балалы булуга ирешүнең башка альтернативасы юк һәм була да алмый» [Мөхәммәтҗанова, б. 181].

Илаһи көчләрдән бала сорау күренешенең йола буларак формалашканлыгы һәм аның борынгы бабаларыбыз тормышында гаять мөһим роль уйнавы турында без нәкь менә югарыда аталган һәм башка әсәрләр аша күзаллый алабыз. Шул ук вакытта әлеге йола эзләрен бүгенге көн йола традициясендә дә күзәтергә мөмкин.

Билгеле инде, һәр заман кешесе тарафыннан да баласыз тормыш мәгьнәсез тормыш буларак кабул ителә. Бу күренеш халыкта

актив кулланышта йөргән әйтемнәрдә аеруча төгәл чагылыш тапкан. Мәсәлән, «Балалы өй – базар, баласыз өй – мазар», «Баласы юк кеше – ботагы кипкән агач» [Татар халык иҗаты. Мәкальләр һәм әйтемнәр, б. 394]. Бу нисбәттән бала табу йоласы кысаларында башкарыла торган кайбер эш-гамәлләргә игътибар итик. Баласызлык бәласенә тарыган гаиләләрдә бу хәлдән чыгу юлын әле дә төрле альтернатив ысулларга мөрәҗәгать итеп эзлиләр. Шуларның иң киң таралганы – балага уза алмаган хатынга чүлмәк салу. Халык медицинасының әлеге ысулы хатын-кызның эче төшкән булу яки анда «ирләр корсагы» булу сәбәпле башкарыла. Ышанулар буенча, дәвалау барышында хатын догалар укырга, Аллаһка мөрәҗәгать итеп, үз теләкләрен юлларга тиеш, шул очракта дәвалау да нәтиҗәле була. Экспедицияләр вакытында халыктан яздырып алган «Я, Раббым, бала бирсәң, өчне рәттән табар идем», «Аллаһым, Раббым, бала сөяргә насыйп итсәң иде» [Брусько, 2013, б. 19] кебек мөрәҗәгатьләр аеруча үтемле яңгырый. Әлеге ышану баласызлыктан котылырга ярдәм итә торган магик йолаларның «бала – Аллаһ бүләге» дигән төшенчә белән аерылгысыз бәйләнештә булуына ачык мисал булып тора. Бу исә үз чиратында бүгенге көн йола традициясен тулаем тасвирлый торган күрсәткеч тә – халык ышанулары һәм ислам дине карашлары бер-берсенә гәҗәеп төстә яраклашып, бер-берсен тулыландырып килә торган үзенчәлекле система барлыкка китергәннәр.

Карап узган мисал белән беррәттән татарларда тамырлары белән борынгы чорларга барып тоташучы изге кешеләр каберенә зиярат кылу йоласы булуы да мәгълүм. Баласызлыктан интеккән хатын (үзе генә яки ире белән бергә) «Изгеләр өсте», «Изгеләр зираты» яки «Әүлия кабере» дип аталган җиргә барып, Аллаһтан бала бирүен ялвара. Дога кылуга өстәп, кабер, изге агач яки зират тирәли әйләнү, аларны җеп белән әйләндереп алу, чардуганга яки кабер өстендәге агачка сөлге, тасма бәйләү, шушы тирәдә корбан чалу кебек гамәлләр дә башкарыла [Брусько, 2019, б. 487]. Кардәш төрки халыклар эпосында бик еш сурәтләнгән әлеге гадәт татар дастаннарында да телгә алына, мәсәлән, «Чура батыр» сюжетына корылган дастаннарда, шушы ук сюжетка риваятьләрдә бу мотив элементларына юлыгырга мөмкин. Әмма башка төрки халыклар иҗатында сакланган вариантлар белән чагыштырсак, татар дастаннарында кабердән, изгеләрдән сорауның шулай ук Аллаһка мөрәҗәгать белән алышынган булуы табигый. Шулай булуга карамастан, изге кешеләр каберенә зиярат кылу йоласының халкыбызның йолалар системасында үз урынын тотуын безнең материаллар бик ачык күрсәтә. Дастаннарда, мәсәлән, «Чура батыр»да («Чура батыр хикәяте») исә әлеге мотив Чурага юлында изге карт очрау сюжетында гына бераз сакланып калган дияргә мөмкин [Татар халык иҗаты. Дастаннар, б. 108–118]. Дастанның татар вариантындагы бер-ике мәгълүмат һәм башка халыктагы версияләре аша гына, шулай ук халыкның көнкүреш йоласында әле дә яшәп килгән кайбер билгеләр аша гына бу күренешне тулаем күз алдына китерергә мөмкин.

Романик дастаннардан «Кузы Көрпәч белән Баян-Сылу», «Таһир белән Зөһрә» вариантларында чагылыш тапкан төш күрү, күргән төшне юрау мотивына күз салыйк. «Таһир белән Зөһрә»нең билгеле бер вариантында ханның яраткан вәзире төшендә, Аллаһ ярдәме белән, үзенең һәм ханның балалары туачагын күрә һәм төшен ханга сөйли. Шуннан алар, шатланып, балаларын малайлар я кызлар булганда – дуслаштырырга («ул булсалар, ук-санайлары бер булыр, кыз булсалар, орчык-энәләре бер булыр»), берсенеке малай, икенчесенеке кыз туганда – өйләндерергә вәгъдә бирешәләр [Татар халык иҗаты. Дастаннар, б. 206–247]. Әлеге вәгъдәләшү күренешен күп кенә төрки халыкларның, шул исәптән, татар халкының туй йоласы комплексына караган балаларны сабый чакта ук ярәштерү гадәте белән бер яссылыкта карап булыр иде. Халык телендә «колак тешләтү» дип аталып йөртелә торган әлеге йола гадәте ир һәм кыз балалары булган гаиләләрнең киләчәктә туганлашу теләге белән үткәрелгән. Ике ят нәселнең кушылуы элек-электән ыру, кабилә вәкилләре, туган-тумача белән киңәшләшүгә корылган гаять җитди һәм җаваплылык таләп иткән мәсьәләләр рәтенә кергән [Татар халык иҗаты. Мәкальләр һәм әйтемнәр, б. 372]. Күптәннән дустанә мөнәсәбәттә булган һәм бер-берсендә ышаныч уяткан ике нәселнең туганлашырга теләве артык сораулар тудырмый һәм табигый хәл буларак кабул ителә. Әлбәттә, мондый килешү рухи-әхләкый мәнфәгатьләрне генә кайгыртып калмыйча, көнитеш-көнкүреш хәлне ныгыту, мал-мөлкәтне арттыру бурычын да үтәгән. Киләчәктә кыз ягы кире уйласа, егет ягына калым бәясенчә байлык түләргә мәҗбүр булган.

Дастаннарга килгәндә, бер очракта, биргән вәгъдәне тотмыйча, бер ханның башка җиргә күчеп китүе («Кузы Көрпәч белән Баян-Сылу»), икенче очракта ханның кызын ятим калган вәзирнең улына бирмәскә хәл итүе («Таһир белән Зөһрә») – сюжетны алга таба үстерү өчен кулланылган алым. Тормышта исә әсәрдә тасвирланган вакыйгалар чынбарлыкка тулысынча да, өлешчә генә дә туры килергә мөмкин. Күпчелек очракта без мондый вакыйгаларның уңай хәл ителүен күзәтә алабыз дияргә урын бар.

Дастаннарда төш күрү мотивы вакыйгаларны алдан күрү, киләчәкне искәртү максаты белән дә кулланыла. Әйтик, «Кузы Көрпәч белән Баян-Сылу»да ярәшелгән ярын эзләү өчен юлга кузгалган Кузы Көрпәчкә әнисе төш күреп алу ниятен белдерә. «Тукта! Мин төш күреп алам синең китәсе юлыңа!», – ди ул аңа. Баш астына мендәр салып, бик озак йокыга тала. Уянгач, төшендә улының юлында очраячак каршылыкларны күрүе турында сөйли, шул рәвешле, улын уеннан кире кайтармакчы була. Ләкин Кузы Көрпәч кылган ниятеннән кире кайтмый һәм юлга чыга [Татар халык иҗаты. Дастаннар, б. 136–145].

Әсәрдә урын алган әлеге күренеш борынгы чорлардан ук билгеле фал ачу ысулларының берсе булып тора [Әхмәтҗанов, б. 30]. Ул гасырлар дәвамында халык көнитешендә кулланылып килгән һәм үз көчен әле дә югалтмаган. «Төшлек салу» дип аталган бу гадәтнең

тотрыклы булуын безгә соңгы елларда оештырылган экспедицияләр материаллары да күрсәтә. Гадәттә «төшлек салу»ны кешенең күңелен борчыган мәсьәләне, бигрәк тә кеше язмышын ачыклау өчен кулланалар. Мәсәлән, безнең очракта аны авыру баланың ни сәбәпле елавын, борчылуын белү өчен башкаралар. Төш салучы кеше «бөтен кеше карап торган вакытта кулын баш астына куеп, алъяпкычы белән битен каплый да, караватт кырыена ятып, ун-унбиш минут җоклап ала. Аннан соң торып баса, шулайрак булды дип, авыруын әйтә. Шуннан ничек дәваларга икәнен әйтә. Аның үзенә күрә дәвасы бар. Догасы бар аның» [Төшлек салу]. Күп очракта, кагыйдә буларак, мендәр астына төш юрау китабы салына [Әхмәтҗанов, б. 31].

Эпоста төш күрү мотивы аерым шәхеснең киләчәк язмышын ачыклау өчен генә түгел, ә җәмгыятьнең, ыру-кабиләнең, ил-дәүләтнең дә киләчәген билгеләү өчен файдаланыла. Моны без «Идегәй» дастаны мисалында күрә алабыз. Идегәй күргән төшләр тарихи вакыйгаларның барышын, юнәлешен, әһәмиятен мөһим үзгәрешләргә дучар иткән [Урманче, б. 133].

Күзәтүләрне дәвам итеп, кайбер дастаннарда урын алган тагын бер үзенчәлекле мотивка тукталыйк. «Түләк һәм Сусылу» дастанының бер вариантында анасының югалган улын тану эпизоды борынгы ышануларга нигезләнгән, этник күзаллауларны чагылдыра торган күренеш булуы белән кызыклы. Улын күргән ананың көтмәгәндә күкрәгеннән сөт ага башлый. Халык ышанулары буенча, ана сөте изге сөт булып санала һәм магик көчкә ия дип күзаллана. Бу, үз чиратында, аны күптөрле йола гадәтләре барышында, дәвалау-имләү практикасында кулланырга мөмкинлек бирә. Мәсәлән, ана сөте белән яңа туган баланың аркасына чыккан чәнечкеләрне бетерәләр, күзе авырткан кешенең күзенә ана сөте тамызып дәвалыйлар, имезгән ананың каргышыннан куркырга кушалар. «Ана каргышы төшәр иде, ана сөте җибәрми» [Татар халык иҗаты. Мәкальләр һәм әйтемнәр, б. 237] мәкаленнән ана сөтенең нинди зур көчкә ия булуын, хәтта ананың үз каргышына да калкан булып тора алуын күрәбез. Ә инде имезүче хатын чит баланы имезсә, ул әлеге бала өчен «Сөт анасы»на әверелә. Бала да, үз чиратында, шулай ук «чит» баладан «үз» балага әйләнә, гаиләдәге башка балаларның бертуганы булып исәпләнә башлый. Әлеге ышану халыкта бүгенге көндә дә яшәп килә. Бер ананы имеп үскән балаларга (төрле җенестән булган очракта) киләчәктә гаилә корырга ярамый дигән тыю нәкъ менә шушы ышануга барып тоташа [Сөт анасы]. Әлеге мисаллар ана сөте төшенчәсенең халык акылында тирән мәгънәгә ия булуын һәм аның белән бәйле ышануларның бүгенге көндә дә тотрыклы икәнлеген күрсәтә.

Дастаннар – халкыбыз тарихында, аның рухи-мәдәни һәм көнкүреш тормышында әһәмиятле вакыйгаларны чагылдырган кадерле ядкярләребез. Борынгы ышануларга, халык күзаллауларына нигезләнгән йолаларны һәм гореф-гадәтләрне тасвирлаулары белән алар безнең өчен гаҗәеп дәрәҗәдә кыйммәтле. Мәкаләдә телгә алынган

йола күренешләренең, мотивларның дастан битләрендә генә калмыйча, бүгенге көн халык тормышында да актив кулланылышта булуы аеруча әһәмиятле. Әлеге мәсьәләләрне фольклористика фәне югарылыгында махсус өйрәнүгә ихтыяҗ бар. Дастаннарыбызны аларда этник йолалар чагылышы җәһәтеннән барлауның потенциалы да шактый зур, бу исә әлеге юнәлештә эзләнүләрне тагын да киңәйтү зарурлыгын ассызыклый.

Әдәбият

Әхмәтҗанов М.И. Татарлардагы кайбер күрәзә ысуллары // Түгәрәк уен. 2019. № 2. Б. 30–31.

Бакиров М.Х. Шигърият бишеге. Гомумтөрки поэзиянең яралуы һәм иң борынгы формалары. Казан: Мәгариф, 2001. 343 б.

Брусько З.М. В круге жизни. Казань: Ихлас, 2013. 223 с.

Брусько З.М. Ритуальные практики в родильной обрядности татар // Финно-угорский мир в полиэтничном пространстве России: культурное наследие и новые вызовы. Материалы VI Всероссийской научной конференции финно-угроведов. (4–7 июня 2019 г.) Ижевск: Изд-во Анны Зелениной. С. 484–487.

Закирова И.Г. Төрки дастаннарда йола һәм ышанулар // Гуманитарные науки: поиски и достижения. Казан: Фикер, 2004. Б. 32–35.

Мухаметзянова Л.Х., Миннуллин К.М. Общие традиции в эпосе и семантике обряда сорэн у татар // Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М.К. Аммосова. Серия: Эposоведение. 2021. № 4 (24). С. 5–14.

Мөхәммәтҗанова Л. Х. Дөнья цивилизациясендә татар дастаннары. Казан: ТӘһСИ, 2018. 280 б.

Путилов Б.Н. Эпос и обряд // Фольклор и обряд. Обряд и обрядовый фольклор. Ленинград: Наука, 1974. С. 76–81.

Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность. Л.: Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, 1988. 223 с.

Сөт анасы / Авторның шәхси архивы. 2014 елның 26 сентябрендә Татарстан Республикасы Алексеевск районы Югары Татар Майнасы авылында Миндубаева Әлифә Әгъзәм кызыннан (1956 елгы) З.М. Брусько тарафыннан язып алынды.

Татар халык иҗаты. Дастаннар / Томны төзүче, кереш мәкалә һәм искәрмәләрне язучы Ф.В. Әхмәтова. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. 384 б.

Татар халык иҗаты. Мәкальләр һәм әйтемнәр / Томны төзүче, кереш мәкаләне язучы искәрмәләр әзерләүче Х.Ш. Мәхмүтов. Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. 591 б.

Төшлек салу / Авторның шәхси архивы. 2004 елның 7 июлендә Татарстан Республикасы Әтнә районы Күәм авлында Галиев Мөбарәк Хөснетдин улыннан (1930 елгы) Арикеева (Брусько) З.М. тарафыннан язып алынды.

Урманче Ф.И. Татар мифологиясе. Энциклопедик сүзлек: 3 томда. 3 т. (С – Я). Казан: Мәгариф, 2011. 199 б.

Брусько Зәлия Мансур кызы,
филология фәннәре кандидаты, «Татар ядкярләре» татар халкының милли-мәдәни традицияләрен торгызу һәм үстерү үзәгенең халык иҗаты материаллары белән эшләүче белгече (Казан)